Pramāṇavārttika Pariśiṣṭa 1

By Vibhūticandra

Appendix I to the Pramāṇavārttika

Funders: Deutsche Forschungsgemeinschaft and The National Endowment for the Humanities
Principal: Birgit Kellner
data entry by: SWIFT Information Technologies, Mumbai
prepared for SARIT by: Liudmila Olalde

Edition Statement

Publication Statement

Availability: restricted
Copyright Notice:
Copyright 2014-2017 SARIT
SARIT assumes no responsibility for unauthorised use that infringes the rights of any copyright owners, known or unknown.
Identifier
2014-12-10

Source Description

Title:	Appendix I
Title:	Dharmakīrti's Pramāṇavārttika with a commentary by Manorathanandin
Author:	Vibhūticandra
Editor:	Rāhula Sāṅkṛtyāyana
Publisher:	Bihar and Orissa Research Society
Place of Publication:	Patna
Date:	1938-1940
Note:	Appendix to the Journal of the Bihar and Orissa Research Society, http://east.uni-hd.de/buddh/ind/41/119/194/.
Note:	The appendix contains notes that Vibhūticandra added to the manuscript of Manorathanandin's commentary. The manuscript consulted by Sāṅkṛtyāyana is described below.

Manuscript nr. 237 (henceforth MA). [1]
Manorathanandin
Pramāṇavārttikavṛtti
Written by Vibhūticandra in early old Bengali script (Sāṅkṛtyāyana refers to the script as Kuṭilā), the manuscript comprises 105 leaves of seven lines each that according to Sāṅkṛtyāyana measure 67.31 x 5.80 cm.
On July 28, 1936, Sāṅkṛtyāyana found this paper manuscript of Manorathanandin's Pramāṇavārttikavṛtti in the hermitage Zha lu ri phug.

Encoding Description

In the source file, there were two types of line breaks: returns (and possible surrounding space) and hyphens+returns. These were replaced with lb-elements. I didn't check whether the source was consequent in this respect. The ed-attribute "s" refers to Sāṅkṛtyāyana's edition.
The folio numbers on the margins were encoded as pb-elements. The ed-attribute "MA" refers to the manuscript used by Sāṅkṛtyāyana.
The text consists of 14 div's, which follow Sāṅkṛtyāyana's division of the text.
The section number at the beginning of the first paragraph of each section (e.g. "१--") was encoded as a head-element.
The front has been added by SARIT.
Brackets were encoded as follows:
- Headings in brackets were enclosed in supplied.
- Daṇḍas in brackets were enclosed in supplied.
- References in brackets were enclosed in ref.

1 In:

All other brackets were encoded as brackets.
Bold characters were enclosed in hi rend="bold"
Abbreviations used in the attributes ed, cRef and xml:id's in this file:

M-A = Sanskrit manuscript of Manorathanandin's Pramāṇavārttikavṛtti used by Sāṅkṛtyāyana
ps = Pramāṇasamuccaya; the verse numbers correspond to Steinkellner, Dignāga's Pramāṇasamuccaya, Chapter 1
pv = Dharmakīrti's Pramāṇavārttika

Revision Description

2015-12-30	Added @xml:lang in front-element. By lo
2016-05-27:	Removed lb's after notes and the footnotereferences. By lo
2016-05-27:	Added headings to each section. By lo
2016-05-27:	Replaced brackets with add- and ref-elements. By lo
2016-05-27:	Updated encoding description. By lo
2016-05-31:	Replaced add with supplied and updated the encoding description. By lo

१

[1] १।२ अ...था । कस्मादयं वार्त्तिकन्यायेन प्र मा ण स मु च्च यं /p. 1a/ व्याचष्टे न पुनः स्वतन्त्रमेव शास्त्रमिति प्रश्ने प्राह । प्राय इत्यादि। अयमर्थः । चिन्तया करुणया च मे प्रमाणसमुच्चयव्याख्यायां चेतो जाताभिलाषं दिग्नागरचितशास्त्रस्यास्योपकारित्वेन । तच्च श्रोतृजनापराधेन । पदार्थस्तूच्यते । प्रायो बाहुल्येन प्राकृतसक्तेर्ज्ञानानीचो(?)दुष्टान्वयः । तीर्थिकशास्त्राणि आचार्यनीतिदूषणानि विपर्यस्तज्ञानप्रभवत्वात् दुष्टान्वयान्यतश्च प्राकृतानि तेषु सक्तिरनुरागो यस्य । कुतः प्राकृतसक्तिरित्याह । प्रतिबलप्रज्ञ इति अतोसौ दुर्भाषितमपि सुभाषितं कृत्वा त्यज्यते । अप्रतिबलप्रज्ञत्वादेव चाचार्यसुभाषितानि स्वयं यथावद् बोद्धुमक्षमो दोषवत्त्वेन गृहीत्वा तैराचार्यसुभाषितैरनर्थी आचार्ये च विद्वेषवान्भवतीत्याह ।केवल- मित्यादि । न केवलमनर्थी सुभाषितैराचार्यीयैरपि तु विद्वेष्ट्यपीर्ष्यामलैः परिगतः सन् दिग्नागं । किं भूतं सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसनं । व्यवहितानामपि सम्बन्धोस्ति। शोभनमुक्तं सूक्तं तत्राभ्यासस्तत्र विवर्द्धितं व्यसनं तत्रैव चात्यर्थमासक्तत्वं अनेनोपचितपुण्यज्ञानत्वमाह । तस्यैव तथात्वात् । येनानर्थी प्राकृतसक्तिस्तेन कारणेन स मु च्च यो न परोपकारः परमुत्कृष्टं । अन्योपकारोस्त्येव प्रायशब्दसूचितः । इतिर्हेतौ । इति हेतोर्नास्माकं चिन्ता । महार्थमपीदं शास्त्रं न बहूनामुपकारकं तत्कथमस्यार्थसाफल्यं कुर्यामित्येवमाकारा । आचार्ये विद्वेषः अन्योप्यनर्थहेतुरतो महा नाचार्यनीतेन विपरीतार्थप्रकाशनेनाचार्ये बहुमानमुत्पाद्यानर्थहेतोर्जनं निवर्त्तयिष्यामीत्येवंदुःख वियोगेच्छाकारा करुणाप्यपि शब्दात् । अत्रानुबद्धस्पृहमिति द्वितीयेनेति शब्देन चिन्ताकरुणयोर्हेतुत्वमाह । इति चिन्ताकरुणाभ्यां चेतश्चिरन्दीर्घकालं प्र मा ण स मु च्च य-व्याख्याभूतवार्तिकरचनायामनुबद्धस्पृहं सन्तानेन प्रवृत्तेच्छमिति ॥

/p. 516/

1 प्रायः प्राकृते
१।२ त्यादि कारिकायाम् ।

२

१।२ एतदाह।प्र मा ण स मु(च्च)योत्र शास्त्रकृता व्याख्यातुं प्रस्तुत /p. 2b/ स्तत्र प्रथमं तन्नमस्कारश्लोकार्द्धं व्याख्यानार्हं द्वितीयपरिच्छेदेन व्याख्यातं । तृतीयपरिच्छेदेन तु प्रत्यक्षलक्षणं सप्रभेदमशेषविमतिनिराकरणेन यथास्वरूपतो विभक्तम्। अवसरप्राप्तमनुमानं । तच्च द्विधा । स्वार्थं परार्थञ्च । तत्राद्यमा (दा) वेव व्याख्यातं । प्रथमञ्च तद्व्याख्यानप्रयोजनमुक्तम

थानर्थविवेचनस्यानुमानायत्तत्वादि

त्यनेन प्रत्यक्षमपि

ह्यनु(मान)बलादेव प्रामाण्यं लभते

इत्यादि व्याख्यातं । व्याख्येयसूत्रन्त्व

नुमानं द्विधा त्रिरूपलिङ्गतोर्थदृगि

त्यादिकं प्र मा णस मु च्च ये द्वितीयपरिच्छेद उक्तं । तृतीयपरिच्छेदप्रोक्तन्तु परार्थमनुमानं

स्वदृष्टार्थप्रकाशनमि

त्यादिकं वार्तिकचतुर्थपरिच्छेदेन व्याख्याय इत्ययमेव वार्तिकप्रथमादिपरिच्छेदानामनुक्रमनिर्देशः ।

वार्तिकञ्च विशेषाभिधानादिरूपं यथोक्तं

सूत्राणामनुपपत्तिचोदनात्तत्परिहारो विशेषाभिधानमि

ति लक्षणमयमेवार्थः परोक्तः ।

सूत्राणान्दोषमुद्भाव्य परिहारो यत्र दीयते ।
विशेषचोदना चापि वार्तिकं तत्प्रकीर्त्तितमिति ।

स मु च्च य सूत्रे स्वदृष्टार्थपदं व्याख्यातुं शास्त्रकृदाह ।

परस्य प्रतिपाद्यत्वा

दित्यादि । सुवचार्थस्तु वृत्तावुच्यते । स्वार्थमिति स्वस्मै इदं स्वार्थमर्थेन न नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वाक्येन चतुर्थी समासः । स्वप्रयोजनमित्यर्थः । येन स्वयमनुमेयं प्रतिपद्यते ज्ञानेन तत्स्वार्थं । परस्मै इदं परार्थं येन परेभ्यः प्रतिपादयति त्रिरूपवचनेन तत्परार्थं ।

ननु प्रमाणमविसम्वादीत्युक्तं अनुमानञ्च प्रमाणं ज्ञानं स्यात्कथं वचनं न दोषः उपचारात् परमार्थतस्तु ज्ञानमेवात्रापि परिच्छेदकं त्रिरूपवचने तस्यैव सूचनात्। वचनेनैव हि परोवबोध्यते न ज्ञानेन । महती चात्र विमतिः परेषामितीदं विवेच्यते । स्वार्थानुमानमवसरप्राप्तमिति सङ्गत्यानन्तरं नेदिष्टत्वा

त्पूर्वमेवे

ति /p. 2a/ प्रथमं भूतं पदद्वयं व्याचक्षाणेनान्वयव्यतिरेकविचारात्प्र मा ण स मु च्च यस्य चतुर्थपरिच्छेदो [दृष्टान्तविचार उक्तोऽन्यापोहव्याख्यानेन पञ्चमपरिच्छेदोऽन्यापोहविचारः समर्थितः सर्वस्य विशेषणविशेष्यादिशाब्दव्यवहारस्यान्यापोह एव योगात् ।

हेत्वाभासास्ततो पर

इत्यनेन तु हेत्वाभासविचारः षष्ठः परिच्छेदः समर्थितः ।

पुर्वापरपरिच्छेदयोरनुसन्धानं कु /p. 2b/ र्वन्नाचार्य दे वे न्द्र बु द्धिः । शिष्याणां सुखबोधार्थं प्र मा ण वा र्ति क शरीरमाख्यातुमाशङ्कितञ्च परिहर्त्तुं प्रथमपरिच्छेदार्थानुसन्धानमप्याह ।

आचार्यीये

त्यादि । इयञ्चात्राशङ्का। यद्याचार्य /p. 517/ ध र्म की र्ति ना प्र मा ण स मु च्च यो व्याख्यातुं प्रस्तुतस्तदा स एव व्याख्यायतां किमित्यादावुत्क्रम्यानुमालक्षणं व्याख्यातवान् इति । अस्य परिहारः । आचार्यीयेत्यादि । आचार्योत्र दि ग्ना ग स्तेन प्रणीतं यत्प्रमाणलक्षणशास्त्रं प्रत्यक्षानुमानस्वरूपप्रकाशकं प्र मा ण स मु च्च याख्यं तन्नीतेरेवोद्योतयितुं प्रस्तुतत्वात् तस्य विविधप्रकारं विशेषेण च वार्तिकरूपेण पूर्वटीकाकारा सद्व्याख्यां तीर्थिकविम(ि)तञ्चापनीय यथास्थितव्याख्यानं व्याख्या । तस्या निबन्धनमनुमानं न प्रत्यक्षं तस्यानभिलाप्यवस्तुभेदविषयत्वेन निर्विकल्पकतया स्वार्थोपयोगित्वात् ।

अनुमाने तु सा निबध्यते सर्वविमतिनिराकरणा(य) यथास्थिताविपरीतवस्तुस्वरूपस्यानेनाख्यापनात् । व्यवस्थाप्येति विशेषेण प्रतिबन्धाख्यानतस्त्रिरूपतया पूर्वमवस्थाप्येत्यर्थः । पूर्वकालभाविक्त्वाप्रत्ययेन हि पूर्वकालतास्य ज्ञाप्यते तथा /p. 2b/

चाशङ्कितचोद्यपरिहारः । स्वतः प्रामाण्यञ्चास्य सूच्यतेऽनुमानं हि सुनिश्चितत्रिरूपतया विकल्पकत्वेनात्यन्तनिश्चायकत्वात् । स्वतः प्रमाणमनेनैव चाशेषविमत्यपाकरणं तीर्थिकनिग्रहः (आ)प्तवचनार्थव्यवस्थानं सर्वज्ञतासाधनञ्च क्रियते न प्रत्यक्षेणेति । एतदेव पूर्वं व्यवस्थापितं प्रत्यक्षस्याप्येतद्बलादेव प्रामाण्यनिश्चयः । प्रत्यक्षरूपं हि तदाभासेपि संभवति । बोधरूपताया अर्थाकार..............

३

१।२ सस्पष्टप्रतिभासस्य च निर्विकल्पकत्वेन द्विचन्द्रादिज्ञानेपि संभवान्नैवमनुमानस्य स्वाभासेषु निश्चितत्रैरूप्यसम्भव इत्यनुमानभूतकारणशुद्धिद्वारे- /p. 3a/ णैव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं निश्चेयं। यद्यप्यान्ये(?)षितमात्रं यथावस्तु प्रवर्त्तते प्रत्यक्षन्तदप्यसकृत्प्रवर्त्तितव्यवहारतयान्वयव्यतिरेकाभ्यां विवेचितवस्त्वाकारं यथार्थं सम्वेद्यत इत्यनुमानपूर्वकमेवैतदन्वयव्यतिरेकयोरनुमानरूपत्वात्। दृश्यते चाभ्यासातिशयात्प्रत्यक्षमुत्पद्यमानमेव प्रमाणं मणिरूप्यादिविषयज्ञानवत्तथा विधतत्स्वत एव प्रमाणं भ्रान्तिनिमित्तस्याभ्यासेनैव निराकृतत्वात्। अन्यथा कथं लिङ्गज्ञानं प्रमाणं स्यात्। यत्र तु क्वचिद्विषये भ्रान्तिनिमित्तापनयासमर्थन्तत् तत्रानुमानानिश्चय इति तत्पूर्वमुक्तं। नन्वनुमानमपि प्रत्यक्षपूर्वमेव नायननियमो व्याप्तेरनुमानेन निश्चयात्। न हि व्याप्तिर्व्यापकस्य तत्र भाव एव। व्याप्यस्य वा तत्रैव भाव इत्ययं नियमोऽध्यक्षेणेक्षते। लिङ्गमपि गृहीतसम्बन्धेनैव पुंसा निश्चीयते इति सम्बन्धापेक्षणात्तदप्यनुमानपूर्वकमेव। न चानुमानप्रतिभासकाले प्रत्यक्षं व्याप्रियते इत्युक्तं। न हि प्रत्यक्षप्रतिभासवत् स्वाभासेऽनुमानं सम्भवतीत्यप्युक्तं। अतोनुमानमुक्तार्थसाधकत्वात् पूर्वमुक्तं। अथवा लक्ष्यन्ते स्कन्धधात्वायतनानि येन शास्त्रेण तल्लक्षणशास्त्रं त्रिपिटकं। प्रमाणञ्च तदविसंवा /p. 518/ दित्वाल्लक्षणशास्त्रं चेति प्रमाणलक्षणशास्त्रं भगवत्प्रवचनं न तीर्थिकानामिव शास्त्रं विसम्वादकमलक्षणञ्च वस्तुस्वरूपस्येति भावः। तथा हि भगवतां वचनं प्रमाणोपपन्नमनित्यादिवस्तुरूपसम्बेद्यकं चाथवा प्रमाणं प्रत्यक्षानुमाने तयोर्लक्षणं भगवतैव /p. 3b/ निर्दिष्टं। यथोक्तम भि ध र्मे

चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी पुद्गलो नीलं जानाति। नो तु नील मि

त्यनेन निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानमुक्तं। मनोविज्ञानसमङ्गी तु नीलं जानाति नीलमिति त्विति। अत्राद्येन मानसं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमुक्तं द्वितीयेन तु विकल्पकं मन उक्तं। सम्वित्तिस्तु जानातिवचनेनोक्ता। न हि स्वयमप्रकाशमन्यं प्रकाशयति बाह्यप्रकाशवत् विशेषवचनमप्यस्त्यनुभवरूपं ज्ञानमितिवचनात्। योगिज्ञानमपि श्रुतचिन्ताभावनाक्रमेण तत्रैवोक्तं। कार्यानुमानस्य तु लक्षणं।।

धूमेन ज्ञायते वह्निः सलिलञ्च वलाकया।
निमित्तैर्ज्ञायते गोत्रं बोधिसत्त्वस्य धीमत इति ॥

स्वभावहेतोर्लक्षणं।

अनित्या वत संस्कारा उत्पादव्ययधर्मिणः।
उत्पद्य हि निरुध्यन्ते तेषां व्युपशमः सुखमिति।

अत्र हि तद्भावमात्रानुबन्धित्वं साध्यधर्मस्योक्तमिति स्वभावोयमुक्त एतत्प्रमाणं येन शास्यते भगवद्वचनेन तत्प्रमाणलक्षणशासकं वचनं शास्त्रं। तद् भगवदुक्तं प्रमाणलक्षणमाचार्य दि ग्ना गे न व्याख्यातं प्र मा ण स मु च्च ये नेत्याचार्यीयप्रमाणलक्षणशास्त्रस्य व्याख्यातस्यानिबन्धनमनुमानं अत्र वार्तिके प्रथमव्यवस्थापितमुक्तप्रयोजनार्थमित्यर्थः। अवसरप्राप्तमिति सर्वत्रैव सन्तो नमस्कारपूर्वकं प्रवर्त्तन्त इति सदाचारानुवृत्यर्थं विघ्नोपशमनार्थञ्चाचार्येण प्र मा ण स मुच्च ये भगवतो नमस्कारश्लोक उक्तः। नमस्कारेण हि पुण्योपचयो भवति। स च पापं निवर्त्तयति विरोधात्। पापञ्च निवर्त्तमानं स्वकार्यमपि विघ्नं निवर्त्तयतीति विघ्नोपशमनो भवति। भगवत्प्रामाण्यनिबन्धनश्चानुमानमनन्तरमुक्तमित्यवसरप्राप्ता व्याख्या भवति नमस्कारश्लोकस्य।

प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने।
प्रमाणसिद्ध्यै स्वमतात्समुच्चयः करिष्यते विप्रसृतादिहैकत(ः)।

प्रमाणसमुच्चये १।१ इत्यस्य ॥

/p. 4a/ तत्र यथा प्रत्यक्षादिप्रमाणं पुरुषार्थोपयोगिनोनधिगतस्यार्थस्य प्रकाशकं सम्वादकञ्च तथा भगवानपि यत्रोत्कृष्टः पुरुषार्थः प्रतिबद्धश्चतुरार्यसत्यलक्षणे तत्त्वे तद्विषयं हि ज्ञानमासाद्य मोक्षार्थिनां मोक्षाधिगमात्। तस्य /p. 519/ ह्यनधिगतस्य प्रकाशकोऽविसम्वादकश्च भगवान्नान्यः इति प्रमाणसाधर्म्यात्प्रमाणं। भूत उत्पन्नः। भूतवचनमप्रजातस्येश्वरादेः परपरिकल्पितनित्यस्य प्रतिषेधार्थमिवार्थस्तु सामर्थ्यगत इति न तदर्थमेतदिति वक्ष्यते। प्रमाणञ्चासौ भूत श्चेति प्रमाणभूतः। तस्मै प्रमाणभूताय प्रणम्येति योज्यम्।

ननु च प्रणमनक्रियया व्याप्यमानत्वात् द्वितीययात्र भवितव्यं तत्कथं चतुर्थी। न चेयं नमः शब्दयोगे युज्यते नमःशब्देन सकारान्तेन नाम्ना तस्याविधानात्। न च प्रणम्येत्यत्र ल्यबन्ते सोस्ति । ल्यबन्तस्यैकदेशस्याप्रतिपादकत्वादसकारान्तत्वाच्च ॥

उच्यते ।

क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमि

ति का त्या य न वचनात्पत्ये शेते इत्यादिवदत्र चतुर्थी । भा ष्य कृ ता त्वयं सूत्रार्थ एवं वर्णितः । प्रार्थनाध्यवसायादिक्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वाल्लब्धकर्मव्यपदेशया प्रणतिक्रिययाऽभिप्रियमाणस्य संप्रदानत्वविवक्षायामत्र चतुर्थी । यदा तु क्रियामात्रं क्रियान्तराव्याप्त्या विवक्ष्यते तदा कर्मणि द्वितीया । एवञ्च न्यायमाश्रित्य

गत्यर्थकर्मणी

त्यादीसूत्रं प्रत्याख्यातम् । अमुना न्यायेनैव द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वात् न चातिप्रसंगः शिष्टप्रयोगानुसारितया लौकिकविवक्षासमाश्रयादन्यत्रापि विवक्षानियमेनैव साधुत्वं /p. 4b/ दृश्यते । यथा ब्रुम इत्यादौ परस्मैपदमन्यथा

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल

/p. 4b/ इत्यात्मनेपदमत्र स्यात् । वक्ता हि परं बोधयितुं वचनमुच्चारयन् क्रियाफलयोगी भवतीति नियतात्रात्मनेपदप्राप्तिः । अनुच्चारणव्यवच्छेदेन तु यदोच्चारणं विवक्ष्यते तदा न न ब्रूमोऽपि तु ब्रूम एवेत्येतावन्मात्रविवक्षायां परस्मैपदं संगतमेवेत्यदोषः । सुत्रकारमतेनाप्यनुगतार्था संप्रदानसंज्ञेत्यत्रापि कायवामङ्मनःप्रणामेन भगवन्तमात्मसात्कुर्वन् स्तोत्रकर्त्ता च भगवते आत्मानं निवेदयतीति ददाति । क्रियाव्याप्येन प्रणतिकर्मणाऽभिप्रीयमाणतास्तीति न्याय्यैव संप्रदाने चतुर्थीति मु नि त्र य मतेप्यविरुद्धं साधुत्वं । जगद्धितैषिणे इति जगद्धितं सा ह्यपायहेयोपादेययोरात्यन्तिके दानोपादाने तदेषणशीलाय प्रणम्य कायवाङ्मनोभिः प्रणामं कृत्वा स मु च्च यः करिष्यते इति सम्बन्धः। एतेन प्रणामतः पूजा विहिता।शास्त्रे इति तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटावित्यौणादिक इट् प्रति◌्षेधः । दुःखक्षयोपायोपदेशः शासनं । तच्चात्र हेत्ववस्थाभाव्यभिप्रेतं । सुगतायेति । फलावस्थानाभिधानात्तच्छासनं कुर्वन् भगवान् बोधिसत्वावस्थायां शास्तृशब्देनोक्तो मध्ये तु नमस्कारेणोभयावस्थायाः प्रणम्य तामाह । उभयी चावस्था हेतुफलरूपा हेत्ववस्था चाशयप्रयोगरूपा । आशयोपि द्विधा सर्वसत्वत्राणाकारो बोध्यालम्बनः । प्रयोगोपि द्विधा विमुक्तिचर्याभावी भूमिगतश्च अधिमुक्तौ च प्रायोगि /p. 520/ को दानादयः । भूमौ तु वैपाकिकाः पारमिताख्याः। तेपि द्विधा साभिसंस्कारान /p. 5a/ भिसंस्कारभेदेन । भूमयो हि सप्त साभिसंस्काराः । आभोगनिमित्तबलेन समाधेः प्रवर्तनात्तत्रापि सप्तम्यां निमित्तं निवर्त्तते नाभोगं निमित्तशङ्कासद्भावादष्टम्यान्त्वाभोगोपि निवर्तते शुद्धिभूमिप्राप्त्योभयनिवृत्तेः स्वरसवाही समाधिर्भवति । यद्बलात्सर्वजगदर्थसम्पादको भवति । सर्वसंविल्लाभाय सर्वानुशासको भवति । सा चेयं हेत्ववस्था भगवतश्चित्तोत्पादादारभ्य बोधिमण्डोपसंक्रमणमारविध्वंसनवज्रोपमसमाधिपर्यन्ता दशपारमितात्मिका । फलन्त्वेकादशी भूमिः । क्षयानुत्पादज्ञानं बोधिः । हेत्ववस्था चादावेव चतुःसम्पदा विशिष्यमाणत्वात्सर्वेभ्योऽतिशयवती ।

अशेषपुण्यज्ञानसम्भाराभ्यासो निरन्तराभ्यासो दीर्घकालाभ्यासः सत्कृत्याभ्यासश्चेति सम्पच्चतुष्टयं । इहैव जन्मनि काव्यशास्त्रकलादिष्वभ्यासान्निरतिशया गुणप्रकर्षसम्पज्जायते । याऽन्येमं साप्यशक्या चिन्तयितुं । तथैकजन्मोपात्तकुशलेन देवादौ निरतिशयाष्टगुणैश्वर्यादिप्रकर्षसंपद् भवति । किंपुनर्वशिताप्राप्तोऽपरिमितानन्यकल्पाभ्यासोपचीयमानपुण्यज्ञानसम्भारो न यास्यति परां सम्पदमित्य(स)म्भाव्यमेतत् । कारणविशेषाच्च कार्यं विशिष्यत इति फलसम्पदपि चतुर्धा विशिष्यते । प्रहाणज्ञानरूपकायप्रभावचतुःसंपद्योगात् । प्रहाणसंपदपि चतुर्धा प्रकथ्यते । सर्वहे(?)णं प्रहाणमत्यन्तप्रहाणं सर्वसमाधिसमापत्त्यावरणप्रहाणञ्च । ज्ञानसम्पदपि चतुर्धा विशिष्यते । सर्ववस्तुज्ञानं अनुपदिष्टज्ञानं अयुग्मज्ञानञ्च । रूपकायसंपदपि चतुर्विधा लक्षणसंपत् द्वात्रिंशन्महापुरुष /p. 5b/ लक्षणप्रतिलम्भात् । अनुव्यञ्जनसम्पद /p. 5b/ शीत्यनुव्यञ्जनप्राप्तेः । बलसंपन्नारायणबलसमन्वितत्वात् । वज्रसारास्थिशरीरतासम्पत् दृढाभेद्यशरीरत्वात् । प्रभावसम्पदपि चतुर्विधा । बाह्यविषयनिर्माणपरिणमनाधिष्ठानवशित्वसम्पत् । आयुरुत्सर्गाधिष्ठानवशित्वसम्पत् । आवृताकाशसुदूरक्षिप्तगमनाल्पबहुप्रवेशनवशित्वसम्पत् । विविधनिजाश्चर्यसर्वधर्मसम्पच्च । उपकारसम्पदपि उभयावस्थाभाविनी चतुर्धा विव(?)शिष्यते । धर्मचक्रप्रवर्त्तनापायत्रयसंसारदुःखात्यन्तनिर्मोक्षस्वभावतो यानत्रयसुगतिप्रतिष्ठापनतो वा ॥

सुगतायेति सुष्ठु गतः प्राप्तः सर्वथा सर्वहेयप्रहाणं ज्ञानादिसम्पदञ्चेति । सुगतः शोभनं वा गतोऽनुबुद्धवानिति सुगतो । ज्ञानार्थोत्र गतिः पूर्वत्र तु प्राप्तिवचनः । अनेन तु स्वार्थसम्पत्फलावस्थाभाविन्युक्ता । पूर्वन्तु हेतुभाविनी परार्थसम्पदुक्ता निरूपमां फलावस्थाभाविनीं परार्थसम्पदमाह । तायिने इति । तायतेऽनेनेति तायः सुदृष्टमार्गोपदेशः । सोऽस्यास्तीति तायी । प्रेक्षावदारम्भाणां प्रयोजनेन व्याप्तत्वात्साक्षात्प्रयोजनमाह । प्रमाणसिद्ध◌्यै इति । प्रमाणव्युत्पत्तये /p. 521/ स्वप्रयोजनत्वान्नारब्धव्यमिदं प्रमाणसिद्धेर्न्या य मु खा दिनैव साधितत्वात् । यत् साधितं तत्र साध्यते यथा सिद्ध ओदनः इति । व्यापकविरोधमाशङ्क्याह ।स्वमताद्विप्रसृतादिति हेतौ पञ्चमी । विस्तृतप्रकरणतार्थो हि दुःखेनावधार्यत इति सुखबोधायेहैकत्र व्यवस्थापितोऽशेषविमत्यपाकरणेनेति न पुनरुक्तता दोषः । एकत इति सप्तम्यर्थे तसि (◌ः) । श्लोकश्चायं प्रमाणकथनप्रस्तावाद् भगवत्प्रामाण्यसाधकोऽनुलोमप्रतिलोमतो ज्ञेयः ।

प्रमाणं भगवान् जगद्धितैषित्वात् । यतश्च जगद्धितैषी अतः शास्ता । यतश्च /p. 6a/ शासकोतो गोत्रभेदेन प्राज्ञजातीयत्वात् सुगतः। सुगतत्वाच्च सर्वजगत्त्रायकोऽतोयं प्रमाणमिति अनुलोमव्याख्या ।

प्रतिलोमतस्तु प्रमाणं तायित्वात् । तायित्वं सुगतत्वात् । तच्च शास्तृत्वात् । एतच्च जगद्धितैषित्वात् । कार्यतः कारणानुमानमिति व्याख्याभेदः । तदत्र श्लोके शास्त्रकृता प्रथमार्द्धे पञ्च पदानि प्रणम्येत्येतत्त्यक्त्वाऽमुना परिच्छेदेन व्याख्यायन्ते । नाधिकं सुगमत्वादिति ।

व्याख्येयार्हव्याख्यानात् श्लोकव्याख्येत्याह । प्रायश्चाध्यारोपितगुणा स्तुतिरन्यदेवतानां । भगवतस्त्वप्रतिसममहद्भूतगुणा स्तुतिरिति प्रतिहता अप्यत्र प्रवर्त्तन्ते । मध्यस्था अभिप्रसीदन्ति । अभिप्रसन्नास्त्वत्यन्तमेव तत्र वृंहितभक्तयो भवन्ति । इति स्तोत्रकर्त्तुः परेषाञ्च पुण्योपचयो भवति । व्याख्यातुरपि तथैव सर्वं सम्पद्यते । यथोक्तं ।

स्तोत्रकर्त्तुर्यथा पुण्यं स्तुतेर्भुवि प्रवर्त्तते ।
तद्व्याख्यातुस्तथा सर्वमिति व्याख्या प्रवर्त्तते ।

ताञ्च शास्त्रकृदाह ।

प्रमाणमविसम्वादि ज्ञानमि

१।३ त्यादि । वार्त्तिकरूपेण चेयं व्याख्या । तल्लक्षणत्वादित्यर्थाक्षिप्तं । वार्त्तिकस्य च लक्षणमुक्तं । वक्ष्यते व्याख्या चोद्देशनिर्देशापेक्षाक्षेपातिदेशादिलक्षणा तत्र युक्तात्र योज्या । तत्रोद्देशनिर्देशौ समासव्यासकथनं । अपेक्षा च पूर्वोत्तराभ्यामपेक्षणं । आक्षेपोऽर्थाक्षिप्तार्थकथनं /p. 6b/ विजातीयव्यावृत्तिश्च । /p. 6b/

तदत्र वृ त्ति का रः श्लोकपातनिकां कुर्वन्

प्रमाणभूताये

त्येतत्स्वयं व्याचष्टे । प्रमाणं जात इति भूतशब्दः प्रादुर्भावार्थः । तेनाजातमवस्थत्वान्न प्रमाणमित्यनन्तरमुक्तम्वक्ष्यते च । सर्वश्च शब्दोऽन्यत्र प्रयुज्यमानोऽन्तर्भूतोपमार्थः प्रयुज्यत इत्याह प्रमाणमिवेति । प्रमाणशब्दो ज्ञाने मुख्य इतरत्र तु केन साधर्म्येणोपमानोपमेयत्वमित्याह । ‘अविसम्वादी’ति । प्राप्तिवाची तु भवतिः स्पष्टार्थ इत्यसौ न विवृतः प्रामाण्यं प्राप्तः प्रमाणभूत इति ।
/p. 522/

ननु भावनाबलनिष्पन्ननिष्कल्पा विकल्पा विकल्पभ्रान्तज्ञानात्मकत्वाद् भगवतः प्रत्यक्षप्रमाणस्वभावता साक्षादस्त्येव किमुपचाराश्रयेणेति चेददोषोयं सविकल्पज्ञानावस्थाश्रयेणाभिधानादित्येके । इदन्त्वत्र युक्तं । यद्यपि यथोक्तप्रमाणात्मकः सदा भगवान् तथाप्यसंव्यावहारिकोसौऽवस्थाभेदस्ततः सांव्यवहारिकप्रमाणेनोपमीयते लोकबोधनाय । अमुनैव व्यवहरन्ति मुक्ता न लोकोत्तरेणातद्विप (क्ष)त्वादितरेषां । यथोक्तं ।

रूपणव्यपदेशाभ्यां लौकिके वर्त्मनि स्थितौ ।
ज्ञानं प्रत्यभिलापञ्च सदृशौ बालपण्डिताविति ॥

प्रमाणमविसम्वादि ज्ञानमि

ति । अविसम्वादित्वं ज्ञानत्वञ्चानूद्य प्रामाण्यं विधीयते । एतच्च प्रमाणद्वयव्यापिसामान्यलक्षणं ।

/p. 7a/ यद्यपि चालम्बनमनुमानस्य भ्रान्तं प्रवृत्तिविषयस्तु वाध एवार्थः । सामान्यविशेषाकाराभ्यां स्वलक्षणस्यैव परिच्छेदादविसम्वादित्वं तुल्यं । अर्थक्रियासमर्थप्रतिबद्धलिङ्गापेक्षयानुमानस्य बाह्य एव प्रवृत्तेरिति तुल्यत्वं ।

ननु चाध्यक्षानुमानाभ्यामपि प्रवृत्तस्य कदाचित्प्रतिबन्धादिसम्भवाद्विसम्वादोपि । तदाभासाभ्यामपि काकतालीयन्यायेन सम्वादोपि । अतः कथमेतत्प्रमाणलक्षणं ।

न दोषः । सदैव प्रमाणाभ्यां प्रवृत्तस्य प्रतिबन्धादप्रतिबन्धादिसम्भवे नियतः सम्वादो न त्वेवं तदाभासेऽवश्यम्भावी सम्वादः । प्रमाणशक्तिर्वा प्रामाण्यं सा च प्रतिबन्धादावप्यस्ति प्रमाणयोर्न त्वेवं तदाभासयोरिति असाङ्कर्यमेव । द्विविधश्च सम्वादो ज्ञेयधर्मो ज्ञानधर्मश्च । अत्रार्थमुपलभ्य प्रवृत्ताविष्टार्थप्राप्तिः सम्वादो विषयधर्मः । अर्थसामर्थ्येन तत्सिद्धेः । तदाकारज्ञानोत्पत्तेस्त्वर्थक्रियाधिगतिर्विषयिधर्मः । सत्यपि बाह्येऽर्थे तद्व्यवस्थाश्रयं ज्ञानमेव तस्य स्वसम्विद्रूपतया बाह्यप्रकाशकं स्वयंप्रकाशरूपत्वात् । तदेवं विषयधर्मस्यापि सम्वादस्य सम्भवाज्ज्ञानग्रहणं कृतमित्येतत्कथयन्नाह । स

पुनरर्थपरिच्छेद्ये

त्यादि । स पुनस्संवादो विषयधर्म इत्यनेन सम्बन्धः । कदा पुनरसौ भवतीत्याह । अर्थस्य विच्छिद्य प्रवृत्ताविति । परिच्छेदः प्रमाणद्वयं । तत्तु इत्यत्रानयोः । प्रत्यासन्नकारणत्वमिति सूचयति । अयन्तु भेदः प्रत्यक्षाविकल्पकत्वान्न निश्चयः किन्तु तदाभासोत्पत्तेः । अनुमाने तु निश्चय एव । यद्येवं प्रत्यक्षेणाविकल्पेन मिथ्याफलवादिनां विवेकस्य /p. 7b/ कर्त्तुमशक्यत्वात्कथं ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवृत्तिरिति चेद् । उच्यते । द्विधा प्रत्यक्षाश्रया प्रवृत्तिराद्याभ्यासवती च । तत्र याऽद्या सार्थगता तत्राभ्याससामर्थ्याद्यथाविषयमधिगतपाटवं सदसन्मणिरूप्यादिज्ञानवदुत्पद्यमानं यथावस्त्वेवाकारं परिच्छि /p. 523/ न्ददुत्पद्यते । तदाकारसम्वेदनश्च बाह्यार्थाधिगतिः सम्विन्निष्ठत्वादर्थास्थितेर्नियताकारञ्च वेदनं

द्वैराश्येनार्थानां व्यवस्थापकम् । एतद्वशाच्च विधिप्रतिषेधविकल्पः । इदमुपलभे इदं नोपलभ इति भवति । तथा भूतं तत्स्वत एव प्रमाणं पुरुषं बाह्येऽर्थे प्रवर्त्तयतीत्यर्थं परिच्छिद्येति वचनं घटत एव । अनिश्चितविवेकस्य तु कारणपरिशुद्धिद्वारेण प्रवृत्ति (ः।) अत्रापि योऽसमर्थस्तस्य संशयेनैव प्रवृत्तिः । कथन्तर्हि परिच्छिद्येति वचनं एतन्मतेनेति चेद् । उक्तमत्र तदाकारोत्पत्तिमात्रेण तथा व्यपदेश इति । संशयेन प्रवर्त्तमानः कथं प्रेक्षापूर्वकारीति चेत् । को विरोधोत्र । न हि य एव निश्चयेन प्रवर्त्तते स एव प्रेक्षापूर्वकारी । तथा हि प्रवृत्तौ हेतुद्वयमर्थसंशयोऽर्थनिश्चयश्च । निवृत्तावपि द्वयमेवानर्थनिश्चयोऽनर्थसंशयश्च । तत्राद्येन हेतुद्वयेन यः प्रवर्त्तते निवर्त्तते च पश्चाद् येन स प्रेक्षापूर्वकारी भण्यते लोके । यदि च निश्चयेनैव प्रवृत्तिस्तदा कृषीबलादीनां कृष्यादिष्वप्रवृतिः । न हि तेषामनागतशस्यादिनिष्पत्तौ निश्चायकं प्रमाणमस्ति ।

किं रूपोऽसौ विषयधर्मः सम्वाद इत्याह ।

यथा समीहिते

त्यादि यथा येन रूपेण सा

४

१।२ तदेवमुपादेयस्य भगवत्प्रवचनार्थस्य साधकन्तदन्यस्य हेयार्थस्य वाधकमनुमानमाचार्यदि ग्ना गे नोक्तं

त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृगि

(ति ।) अत्र तद्विषयञ्चाथ शब्दवाच्यमन्यापोहमशेषसंख्यादिविप्रतिपत्तिनिराकरणतः प्रथमं प्रथमपरिच्छेदेन शास्त्रकृद् व्याख्यातवान् । अनुमानमेव साधकं (प्रवचनार्थस्य) तीर्थ्यागमस्य वाधकञ्च न प्रत्यक्षं । तस्य सन्निहितविषयत्वात्तत्स्वरूपस्य चानुमानेनैव व्यवस्थानात्सर्वविमतीनाञ्चानेनैव निराकरणात् । तथा हि त्रिरूपमेव लिङ्गन्नैकलक्षणादिकं । न च दर्शनादर्शनमात्रेण हेतुर्गमकः किन्तु प्रतिबन्धात् । स च द्विरूपो नार्थलक्षणो विरोधस्य [परस्य न परिहारस्त्विति लक्षणोऽभावः कथं भावात्मकः स्यात् वह्निना सहानवस्थित्या आलोकः कथमनुकाराज्जायेत । अनुकारिण..] चात्रैवान्तर्भावात् । तथान्यापोह एवानुमानस्य विषयो तद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनान्न परपरिकल्पितं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तादिरूपं सामान्यं । न च विधिमुखेन शब्दे वाचकः किन्त्वन्यव्यवच्छेदेनाभाव [भावव्यवच्छेदवाचकत्वात्] इव भावेप्यन्यव्यव [अब्राह्मणानीत्यादौ पर्युदासे]च्छेदबलादेव च विशिष्टार्थप्रतीतेरन्यथा यत एव विजातीयान्न निवर्ततं सोऽन्यरूपोपि स्यात् । तद्रूपवत्स्वरूपवद्वाऽन्य (ः) स्यादनिवृत्तेर्न चापौरुषेयः शब्दस्तस्य विवक्षाकार्यत्वादिति सर्वमत्र प्रथमपरिच्छेदे प्रोक्तं । तदेवम् ।

/p. 524/

अनुमानं द्विधा स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गतोर्थदृक् ।
पूर्ववत् फलमर्थः स्वरूपश्चातुल्यमेतयोरिति ॥

अत्र प्र मा ण स मु च्च ये द्वितीयपरिच्छेदश्लोके पूर्ववदिति प्रत्यक्ष इव विषयाधिगतिरूपं प्रमाणादव्यतिरिक्तं फलमनुमानेपि ज्ञेयमर्थस्त्वालम्वनं प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणमितरस्य तु सामान्याकारोन्यापोहो विषयः स्वरूपञ्च स्पष्टास्पष्टप्रतिभासमतुल्यं प्रत्यक्षानुमानयोरित्येतद्वक्ष्यमाणानुमिति त्यक्त्वातिविवादास्पद.. ।

५

/p. 2a/ २।१ अधुना शेष प्र मा ण स मु च्च य प्रथमद्वितीयपरिच्छेदव्याचिख्यासुस्तदादिनमस्कारश्लोकं च व्याख्यातुं शास्त्रकारो द्वितीयपरिच्छेदं प्रस्तौति । अनन्तरञ्चागमचिन्तायाम ३।२१२ पौरुषेयमागममपाकृत्य यत्प्रतिज्ञातं सर्वस्य दृष्टादृष्टप्रकर्षार्थस्य स्वर्गापवर्गादेः परलोकस्य च देशकः पुरुषातिशय एवेति स इदानीं प्रमाणभूतः साध्यते नेश्वरादिरिति कथ्यते प्रवचने चार्यसत्यचतुष्टयं दुःखसत्यपूर्वकमुक्तं निरूपणक्रमेण । योगी हि सांसारिकदुःखार्त्तः प्रथमं दुःखसत्यं निरूप्य हेयोपादेयं सोपायं पर्येषत इति कृत्वा शास्त्रकारस्तूत्पत्तिक्रममाश्रित्य यथा संसारः प्रवर्त्तते निवर्तते च तथा प्रथमं समुदयसत्यं तद्विमतिनिराकरणतः कथयंस्तदनुक्रमेण शेषसत्यत्रयमशेषविमतिनिराकरणतः कथयतीति द्वितीयपरिच्छेदार्थः । सर्वत्र च प्रेक्षावतां सम्बन्धं विना वाञ्छाप्रवृत्तिरिति पूर्वापरपरिच्छेदसंघटानार्थं सम्बन्धोऽवश्यवाच्यः । स चानन्तर्यलक्षणोऽनन्तराणामपि पूर्वैर्विद्यमानोपकारकत्वादानन्तर्यञ्च द्विधा ग्रन्थतोऽर्थतश्च ।
शास्त्रादेर्वागर्थरूपत्वात्तत्रानन्तरपरिच्छेदसम्बन्धोयं द्वितीयपरिच्छेद इति ।

६

/p. 2b/

१।७ तत्त्वबोधासमर्थानां सद्वृत्या मानमेययोः ।
व्यवस्थानमिदं शास्तुः प्रवचोनुगमुच्यते ॥

ये पुद्गलाः परमार्थाधिगमे झटित्यसक्ता धर्मानुसारिणो योगिनश्च तेषां सत्संवृत्त्या प्रमाणप्रमेयव्यवस्थानं परमार्थेऽसंभवात् । यदाह नैयायिकचक्रचूडामणिः प्र मा ण वा र्ति के २।५

प्र (ा) माणं (?ण्यं) व्यवहारेण शास्त्रं मोहनिवर्त्तनमि

ति ।

भगवानपि परमार्थबोधेऽशक्तानवता (र) यितुमुक्तवात्

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अनित्यदुःखशून्यानात्मा

दीति । एतानि प्रमाणोपपन्नानीत्यपि प्रतिपादयितुमिदमुच्यते ॥

/p. 525/

परस्य प्रतिपाद्यत्वादि

त्या ४।१ दि । परो हि किलावबोधयितुमिष्टो वादिना । स यदि स्वसिद्धेनोभयसिद्धेन वा वाद्यसिद्धेनापि स्वयमागमनसिद्धेनैव साध्यमवबोध्यते लिङ्गेन तदा वादिनः का क्षतिः । न हियं राजाज्ञा उभयसिद्धेनैव साध्यं साधनीयमिति । पञ्चविंशतितत्त्वसंख्यानकुशलाः सांख्या ऊचुः बौ द्धा न् प्रति । अचेतनाः सुखादयो बुद्धिर्वा उत्पत्तेर्नित्यत्वाद्वा रूपादिवदिति । बौद्धेन ह्यान्तराश्चिद्रूपाश्च सुखादयो बुद्धिश्चेष्टाः । असद्वादी च बौद्धोऽसदेवोत्पद्यते कारणवशेन कार्योत्पत्तेः । न हि कार्यं स्वतन्त्रमुत्पद्यते निरन्वयञ्च नाशमिच्छति । सांख्यस्तु सद्वादी तस्य सदेव कार्यमुत्पद्यते बीजभावेन प्रागवस्थायामपि विद्यते । कार्यमाविर्भावस्तूत्पत्तिव्यक्तिरूप (ः) तिरोभावस्तु विनाशः । स च सान्वयोऽन्वयिद्रव्यस्य विद्यमानत्वादिति पराभ्युपगतसाधनेनैव स्वभिमतमचेतनत्वादिकं साधयतीति तदपनयार्थं स्वदृष्टग्रहणं । स्वयमिति वादिना । अदृष्टेपि न निश्चितः प्रमाणेनार्थ इति त्रिरूपं लिंङ्गं परैरिति प्रतिपाद्यतेऽनेन । आगमादितिश्लोकेनुमातुमपि पर ।

७

अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वात्परिणतिरिव सत्वात्संगमेन प्रियायाः ।
इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयामस्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥

८
अभावः

१।८५ अभावः । नैवाभावः कश्चित्सर्वेषां कथञ्चिद् भावादिति चेत् । /p. a/ यथा तेन सन्तं सप्रकारोऽभावः । शशविषाणयोश्चायं भावात् शशविषाणाभाववादिनमुपहसन्नात्मानमेवोपहसति । शशावयवभूतं विषाणन्नास्तीत्यभिघातनिकः प्रस्तावः । शशोप्यस्ति विषाणञ्चेत्युत्तरस्य । न ह्ययं विषाणमात्रमपह्नुते । यतस्तेन प्रतिरुद्ध्‌्येत किन्तु शशसम्बन्धि । यद्येवं सम्बन्धो नास्तीति वक्तव्यं न विषाणम् । किम्वै सम्बन्धमात्रं विशिष्यते । विषाणिनामपि विषाणेषु द्रव्यस्वभावः । स्वभावोपि प्रतिकार्यं कारणभेदात् । तत्कोयं सम्बन्धाभावो वाच्य इत्युपालम्भः । अस्ति विषाणिनां विषाणस्वभावभेदो न तद्वत् किञ्चित् शशस्य भिन्नस्वभावं विषाणमिति चेत् । वयमप्येतदेव ब्रूमः । यो वा सम्बन्धो नास्तीतीष्यते स एवाभावः । सम्बन्धी विद्यते न सम्बन्ध इति चेत् निपुणा वाचो युक्तिः । अङ्गीकृतसम्बन्धं द्रव्यमपि नेति चेत् । प्रियमनुषठितं यदीदमेव प्रथममभिधीयते /p. 526/ न परिक्लेशितो देवानांप्रियः स्यादिति । विरुद्धाव्यभिचार्य्यपि संशयहेतुरुक्तः स प्रहनोक्तः (?) । अनुमानविषये तस्याभावात् । न हि संभवोस्ति कार्यत्वाभावयोरुक्तलक्षणयोरनुपलम्भस्य वा विरुद्धाव्यभिचारितायां । न चान्यो व्यभिचारी । तस्मादव (शि) ष्टबलप्रवृत्तमागमाश्रयमनुमानमाश्रित्य तदर्थविचारेषु विरुद्धाव्यभिचारी साधनदोष उक्तः । शास्त्रकाराणामर्थेषु भ्रान्त्या विपरीतस्वभावोपसंहारसम्भवात् । न हि अस्ति सम्भवो यथावस्थितवस्तुस्थितिस्वात्मकार्यानुपलम्भेषु । तत्रोदाहरणं सर्वगतं सामान्यं सर्वदेशावस्थितेः ॥…

९
भूतचैतन्यमतनिरासः

१।३७ आस्तिकानां महाभूतव्यतिरिक्तं ज्ञानं संसरति जन्मान्तरेपि । नास्तिकानान्तु महाभूताव्यतिरिक्तं दृष्टमात्रे ह्येवं ते प्राहुः । महाभूतानामेवाभिव्यक्तिविशेषो मदशक्तिवच्चैतन्यमिति । अभिव्यक्तं चैतन्यं यस्मिन्देहे स तथाभूतो देहः स्वभावो यस्य पुरुषस्य स तथा । पश्चाद् घटशब्देन द्वन्द्वः । निर्द्धारणे षष्ठ्याः सप्तम्या वा द्विवचनमेतत् । अवयवावयविसम्बन्धे वा षष्ठी । तयोरन्यतरेण घटेन पुरुषेण वा सह द्वितीयेन वर्त्तत इति च द्वितीयः । व्याजेन च महाभूताव्यतिरिक्तं चैतन्यं प्रयोगेण साधयति । अस्ति हि दृष्टान्तेऽनुत्पत्यात्मकस्य कुड्यस्यान्यतरेण घटेन सद्वितीयत्वमेकेनापि सद्वितीयत्वेऽन्यतरेण सद्वितीयत्वं सामान्येन सिद्धमिति न साध्येनान्वितं निदर्शनम् । तथा घटस्यापि साध्यधर्मिणोऽशेषघटपक्षीकरणे तेनैव सद्वितीयत्वमयुक्तमिति सामान्येनापि साधने तथाभूतेन पुरुषेण सद्वितीयत्वं पारिशेष्यात्सिध्यतीति मनो मन्यते । अत्रेत्यादि । तादृशस्य पुरुषस्यानुक्तावपि इच्छाव्याप्तस्य साध्यत्वात्तस्य चासिद्धत्वात् दृष्टान्तेऽनन्वयदोषः । साध्यसामान्येनेति । तादृशैव पुंसा विशेषणेन सद्वितीयत्वं साध्यते घटस्य यतो विशेषापेक्षया दोषद्वयं स्यात्किन्तु सामान्येनान्यतरसद्वितीयत्वं धर्मिणो वक्तुमिष्टमतोयमदोष इत्यसारम् । सामान्यस्यैवाभावात् । सद्वितीयं हि घटेन वा स्यादुक्तपुरुषेण वा । तत्र घटस्य साध्यधर्मित्वेनाश्रयणाम् नानेन सद्वितीयत्वमभेदात् भेदाधिष्ठानं हि सद्वितीयत्वं । नापि पुरुषेणानन्वयदोषादिति । एतदेवाह ।तदेव सामान्यं न सिद्ध्यतीत्यादि । अनाप्तैरभ्युपगम उक्तप्रकारेण देहेभ्योन्तरं नाभ्युपगम्यते परेणानन्वयादिदोषात् । तुल्यं नाशेपीति । यथा हि घटेन घटस्य सद्वितीयत्वं विरोधात्साध्यमुपपद्यते । नापि तादृशा पुरुषेणानन्वयशङ्क्येत्युभयाभावेन सामान्येन साधनं तथात्रापीत्याह । घटशब्दभेदेनेत्यादि । न शब्दे शब्दानित्यत्वं सा /p. 527/ ध्यमनन्वयाशङ्कया । नापि घटा /p. b/ नित्यत्वं शब्दे साध्यमसंभवात् । यदि च घटानित्यत्वं शब्दं प्रति ज्ञायते तदाभ्युपेतविरोधः । शब्दे घटानित्यत्वस्यानभ्युपगमात् । आदिशब्दादनुमानविरोधोप्यन्यधर्मस्यान्यत्र बाध्यमानत्वात् । शब्दभेदेन च कल्पने साध्यविकलतादोषो दृष्टान्ते । असिद्धेन विनाशेनेति । धर्मिविशेषापरिग्रहेण विनाशसामान्यस्य सिद्धत्वात् । तद्वत इति विनाशवतः ।

अन्येनैव प्रकारेण सद्वितीयत्वप्रयोगेऽन्ववैकल्यादिकमस्माभिरुक्तं तया त्वन्यथैव परिकल्प्य तुल्यदोषतापादनं कृतमित्येतत्कथयितुमाह । न हीत्यादि । अन्यतरार्थान्तरत्वं सामान्यं घटे साध्यधर्मिणि कुड्ये च दृष्टान्तधर्मिणि उपनीतमिति प्रतिक्षिप्तं साध्यमिष्टं परस्य साध्यधर्मिगतम्वान्यतरार्थान्तरत्वं साध्यं दृष्टान्तधर्मिगतम्वेति यावत् । कुतो नानात्वे सति नानत्वेति तत् (?) न ह्यत्रान्यतरार्थान्तरत्वं कुड्यधर्मो घटेस्ति साध्यं नापि घटधर्मः कुड्ये साध्यमिष्टमन्वेतीति साध्यवैकल्यादिकं ब्रूमो येन तुल्यदोषता स्यात् साध्यधर्म एव तादृश इति । यथोक्तपुरुषघटापेक्षयान्यतरार्थान्तरभावलक्षणः निरूप्यमाणो न सिद्धोस्ति । न हि घटस्यार्थान्तरभावो विरोधात् । देहस्याप्यनन्वयाशङ्कया नेष्यते तेनेत्येतावता सामान्येन शब्दः साध्यतेऽयोगव्यवच्छेदेन केनचिदनित्यत्वेनायोगमिच्छन्तीति तत्संबन्धः साध्यते ।तथार्थान्तरभावे स्यात् तद्वान् कुम्भोपीति सूत्रं व्याख्यातुमाह ।अन्यतरार्थान्तरभावस्त्विति । तु शब्दो विशेषे । यथाऽनित्यत्वं वस्तुधर्मो न तथा सद्वितीयत्वं वस्तुधर्मः । इच्छाबलेन च व्यवस्थापनात् । न ह्येतत्कार्यं स्वभावो वा भावस्य युज्यते त्विच्छाबलेन संचार्यार्थान्तरत्वेपि वर्त्तमानत्वात् । तद्वान कुम्भ इत्यस्य विवरणमन्यतरसद्वितीयघट इति ....

१०
हेतुः

३।१ कान्तिक एव प्राणादिः । साधारणमपि खलु प्रमेयत्वमसंस्कृताप- /p. b/ वादिनः । असमन्वययोगात् । अव्यभिचारितान्वयः स पक्ष एवास्तीति ।

अन्वयिनमेव हेतुमाह । अत्रापि कथमव्यतिरेको विपक्षात् । कथम्वा सपक्ष एवास्तीति । किं (सप) क्षस्यावधारणस्य फलं यदि न विपक्षेऽस्तित्वं व्यवच्छिद्यते व्यवच्छेदे वा कथमव्यतिरेकः । न हि सत्ता प्रतिषेधादन्यो व्यतिरेकः । विप्रतिषिद्धं चैतत् । नान्वयो न व्यतिरेक इति । य एव खलु नेत्यन्वयप्रतिषेधः स एव व्यतिरेक इति । तत्पुनरिदमायातमसतोव्यतिरेकायोगादिति । अत्रेदमेव पुनर्वाच्यं कथमसतोऽन्वयप्रतिषेध इति वस्तुरूपानुकर्षी खल्वसति प्रतिषेधो न सम्भवेत् । न हि /p. 528/ पर्युदास एवैको नञो विषयः । किन्तर्हि । प्रत्यक्षप्रतिषेधोपि । न हि तस्यासति विरोधः । सो पि न सम्भवति । अधिकरणाद्यर्थानां प्रतिषेधविषयोपदर्शिनीनां विभक्तीनामयोगादिति चेत् । उक्तोत्तरमेतत् । तस्मान्न हेतुः कश्चिदन्वयी नाम । न च प्रमेयत्वस्य विपक्षेऽन्वयात्मा सः । त्रिविधो हि धर्मो भावाभावोभयाश्रय इत्युक्तः । नाभावस्य कश्चिद्धर्म इति चेत् । नन्वयमेवास्य धर्मविरहो धर्मः । न हि वस्तुरूपमेव धर्मा असन्तोपि हि केनचित्प्रकरणेन इमं व्यवहारमुपनीयन्ते । अन्यथा हि तत्राव्यवहार एव स्यात् । न च सतामपि परमार्थतः कश्चिद्धर्मधर्मिभावः । केवलं बुद्धिरेव सम्बन्धमुपरचयतीत्युक्तं वा र्तिं के । बुद्धिकृता च घटनाऽसत्सु केन वार्यते । सदसदुभयानुभयव्यवस्थाश्च तदतत्समयवतामनिश्चितसाधना नैकान्तग्राहिण्यः स्युस्तस्माद्यथा कथञ्चिदप्यनेना (सत्ता) निश्चिताः । प्रमेयास्ते वक्तव्याः । न हि भावविषयमेव प्रमाणं । अविसंवादलक्षणत्वात्प्रमाणस्य । उल्लसती तद्वारे न व्यवस्थापयेत् । न चेत्स्वविषये परेण वाध्येत । तदन्यप्रमाणलक्षणमस्तीति प्रमेयो..........।

११

/p. a/

अभिप्रायाविसंवादा

२।५६दि ।

मणिप्रदीपप्रभयोरि

२।५७ त्यादि वा र्ति क श्लो क द्वयवृत्तौ वक्ष्यते ।

केचिदाहुः । यदि मणिप्रभायां मणिज्ञानं भ्रान्तमपि सम्वादादनुमानमिष्यते । प्रमाणमविसम्वादिवचनात् तदा प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तं तृतीयमिदं प्रमाणमापतितं । तथा हि मणिप्रभायां मणिबुद्धेर्न प्रत्यक्षं भ्रान्तत्वात्सविकल्पकत्वाच्च । प्रत्यक्षत्वं त्वेतद्विपरीतं । नाप्यनुमानमलिङ्गजत्वात् । न चाप्रमाणं वस्तुसम्वादात् ।

अत्रोच्यते । अनुमानमेवैतत् । तथा हि सामान्यमनुमानस्य लक्षणमनन्तरं स्थापयिष्यते । परोक्षस्याप्यन्यतः सम्बन्धाप्रतिपत्तिरनुमानमिति । इह च मणौ मणिप्रभासम्बन्धात्तत्कार्यत्वात् तस्याश्च प्रभायं मणिभ्रान्तिरुत्पद्यते। ततः कार्यलिङ्गजत्वादनुमानमेव । तथाहि । मणिप्रभायामादावभ्रान्तमेव चक्षुर्विज्ञानमुपजायते । तेन च कार्यलिङ्गस्वरूपमधिगतं यतः स्वलक्षणमेव लिङ्गं । तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां च गमकत्वं स्थितं । न च कल्पितरूपस्यान्यत्वं । तादात्म्यतदुत्पत्ती वा स्तः ।

कथं स्वलक्षणेनान्वय इति चेत् । न ब्रूमस्तेनैवेति किन्तु तज्जातीयेन स्वलक्षणान्तरेण । तथा चोक्तं । तज्जातीयोपि हि नामाभेदविवक्षायां स एवेति । तस्मात् समानजातीयस्वलक्षणान्येव विजातीयव्यावृत्त्युपाधिकानि साकल्येनापेक्षितानि सामान्यमित्युच्यन्ते । यत्रापि कृतकत्वादयो व्यवस्थाप्यन्ते तत्रापि मूढ /p. 529/ प्रतिपादनोपायविधानार्थो धर्मधर्मिविभागः । गमकन्नु लिङ्ंग स्वलक्षणमेव । तथा चाह । धर्मधर्मितया भेदः कल्पितो नार्थोपीति । धूमाल्लिङ्गाल्लिङ्गि- /p. b/ नि ज्ञानमुत्पद्यमानं न धूम एवाध्यारोपेण प्रवर्त्तते किन्त्वन्यत्र प्रदेशे । मणिभ्रान्तिस्तु मणिप्रभाख्य एव लिङ्गे लिङ्गिनमारोपयन्तीति चेत् । ततः किं न (:) हीयतां । सम्बन्धादुत्पन्नत्वं हीयते देशभ्रान्तिरत्राधिकेत्येतावत्तु ब्रूमः । तत्रैव देशे मणिप्राणकत्वे माभूत्प्रामाण्यं मणिमात्रप्रापणे तु केनानुमानत्वं वार्यते । सर्वञ्चानुमानं भ्रान्तमिष्यत एव । मणिभ्रान्तावन्वयव्यतिरेकस्मरणन्नास्तीति चेत् । यदि नास्ति न तावतानुमानत्वाभावः यो ह्यन्वयव्यतिरेकावस्मृत्वा द्रागेव धूमाद्वह्निं प्रत्येति तदा किं तज्ज्ञानमनुमानं नेष्यते । त्रिरूपात्तु लिङ्गात्तदुत्पद्यत इत्येतावतानुमानमिति ब्रुमः । यद्यनुमानमेव मणिप्रभायां मणिभ्रान्तिः किमर्थं तर्हि सा दृष्टान्तीक्रियते । न ह्यनुमानस्य सामान्येनाविसम्वादे साध्येऽनुमानस्यैव दृष्टान्तत्वं युक्तं । अयमप्यदोषो यतो मणिभ्रान्ते भ्रान्तत्वेपि परो वक्तृविसम्वादमात्रमिच्छति । अन्यस्य तु धूमादिलिङ्गस्याभ्रान्तत्वं वस्तुप्रतिभासित्वं चान्यथा ह्यविसम्वादित्वं न स्यादित्यतो मणिभ्रान्तिर्दृष्टान्तत्वेनोपादीयते इति । तदेतद्बहुतरञ्च दुःखञ्च दुरुपपादञ्च विसम्वादकञ्चासम्बद्धञ्चचेति न विदुषां प्रीतिकरमिति वयमत्र ब्रूमः ॥ ॥ ॥ ॥

मणिप्रभायां मणिज्ञानं न प्रमाणं सत्यार्थाजनितत्वान्न प्रत्यक्षं । नाप्यनुमानं /p. 8a/ तल्लक्षणाभावात् । यो हि यल्लक्षणहीनः स तेन रूपेण व्यवह्रियते यथा गौर्वाजिरूपेणेत्यतिप्रसिद्धमेतत् । त्रिरूपाल्लिङ्गान्निश्चितादनुमेये ज्ञानमनुमानं । तदत्र नान्वयो । न हि या या प्रभा सा सर्वा मणिरित्यन्वयः सिद्ध्ः्यति । नापि व्यतिरेको ।यो मणिर्न भवति स प्रभापि न भवतीति । व्याप्यव्यापकभावासिद्धेः । नापि पक्षत्वं मण्याकारज्ञानस्य प्रभाजनितस्य मिथ्यात्वात् । न चागृहीतसम्बन्धो लिङ्गादनुमेयं प्रत्येति । योप्यविधानेन द्रागेव प्रत्येति स पूर्वमेव गृहीतसम्बन्धोऽनुमेयं लिङ्गात्प्रतिपद्यतेऽन्यथा प्रतिपत्तेरयोगात् । नापि धूमवद्वह्नेः कार्यत्वेन मणेः प्रभा प्रतिभासते कारणरूपेणैव तस्याः प्रतिभासनाज्ज्ञापकत्वाच्च। निश्चितं लिङ्गं भवति नानिश्चितं सन्दिग्धधूमवत् । न चात्र निश्चयोस्ति मिथ्याज्ञानत्वात् ।

यत्तूक्तं । प्रभायामभ्रान्तमेव चक्षुर्विज्ञानमादौ जायते तेन कार्यत्वं प्रभाया निश्चीयत इति । तदेतदतिसाहसमिन्द्रियज्ञानमेवेदं स्पष्टत्वात् विरक्तज्ञानवत् भ्रान्तमिन्द्रियादिदोषात् प्रभां मणिरूपेणाविच्छिन्दद्उत्पद्यते । न च तत्र प्रभाकारो वेद्यते । न चासम्वेद्यमानाकारमालम्वनं सर्वेषामालम्वनत्वप्रसंगात् । न चेयं /p. 530/ मानसी भ्रान्तिरिन्द्रियदोषनिवृत्तौ पुनः स्वरूपेणैव विषयग्रहणात् । न च तादात्म्यप्रतिबन्धो मणिप्रभयोर्भेदात् विषयो चाधिगते ज्ञानस्य प्रमाणाप्रमाणत्वञ्चेति ।

/p. 8b/ तेन हि निर्विषया कस्यचित्प्रवृत्तिरस्त्यत्र च मणिज्ञानं प्रभाविषयं न च प्रभा मणिर्येन यथाध्यवसायं प्रवर्त्तमानः स कृती स्यात् । अनुमानन्तु लिङ्गरूपतां न व्यभिचरति । अनर्थजन्यतया च तन्मिथ्याज्ञानं भ्रान्तन्तु सामान्याकारेणाविजातीयव्यावृत्तरूपता हि वस्तुनः स्थितैवान्यथा विजातीयतद्रूपमपि तद्वस्तु स्यादिति तदाकारो वस्तुसन्धायी । प्रभायान्तु न मणिरूपता विजातीयव्यावृत्तरूपास्ति प्रभामात्रालम्बनत्वात् । अनुमानस्य त्वनुमेयाकारत्वेन वस्तुसंस्पर्शात्। सति प्रतिबन्धे प्रामाण्यं प्रभायान्तु मणिज्ञानं नैवमिति नेदमनुमानम् । अत एव

वादिप्रतिवादिप्रसिद्धपक्षाद्बहिःस्थितमिति दृष्टान्तीकृतं प्रतिबन्धस्यात्यन्तमाहात्म्यप्रदर्शनार्थं यदेवं प्रकारमविसम्वादकं
परमार्थेन त्वप्रमाणमेवेदमि
त्यन्तं मिथ्याज्ञानत्वादत एव शास्त्रकारो वक्ति ।
मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रती
ति ।
एतदेव व्याचष्टे । अत्र हि मिथ्याज्ञानात्प्रदीपप्रभायां मणिरूपेण ग्रहणान्नेदं विशिष्यते किन्तु मिथ्याज्ञानमेवेदं
कपा.......पुटकुञ्चिकाविवरदृश्यमानायां प्रदीपप्रभायां मणिज्ञानवत्। मिथ्याज्ञानत्वमनूद्य व्यतिरेकमाह।
विशेषोऽर्थ क्रियां प्रती
ति । अपिशब्दस्त्वत्रातिशये । तदेवं शास्त्रकारवचनं न्यायञ्चोल्लंध्य यत्प्रामाण्यप्रतिपादनं तदत्र कपटप्रकटनमित्यसारविचाराद्विरम्यते ॥

१२

एवमपि यदा सम्वति(?) तदनुमानस्य सुतरामविसंवादः ।

१३

१।३७ यद्यप्यपूर्वसत्वाप्रादुर्भावो बुद्धाश्चापर्यन्तारूयध्वसु तथापि न संसारक्षयोस्त्याकाशाक्षयतापर्यन्ततेव । एकैकस्यां दिश्यन्तत्वात्सत्ववाहोः ॥

अन्यत्र गतचित्तोपि चक्षुषा रूपमीक्षते ।
तत्संकेताग्रहस्तत्र स्पष्टस्तज्जा च कल्पना ॥

सामान्यवाचिनः शब्दास्तदेकार्था च कल्पना ।
अभावे निर्विकल्पस्य विशेषाधिगमः कथम् ॥

तदुपेक्षिततत्वार्थैः कृत्वा गजनिमीलनम् ।
केवलं लोकबुद्ध्यैव बाह्यचिन्ता प्रतन्यते ॥

/p. 531/

को वा विरोधो बहवः संजातातिशयाः पृथक् ।
भवेयुः कारणं बुद्धेर्यदि नामेन्द्रियादिवत् ॥

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यताम्विदुः ।
आस्वाद्य कोपि लवणं जलमेकदेशे सर्वं तथेति लवणाम्भसि वेत्ति यद्वत् ।
धूमं महानसभवाग्निभवम्विदित्वा सर्वन्तथेति निपुणस्त्रिगत्यवैति (?) ॥

येषु सत्सु भवत्येव यत्तेभ्यो ह्यस्य कल्पने ।
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः ॥

रूपगन्धरसस्पर्शसमुदायघटे यथा ।
पृष्ठजस्यावसायः स्याद्रूपग्राहिणि चाक्षुषे ॥

अधिकोवसायोध्यवसायः धूममेकं दृष्ट्वा सर्वं वह्निमध्यवसितवान् ॥

अनुपलम्भसहायेन प्रत्यक्षेण मयाग्निजन्मा धूमः परिच्छिन्न इति सकलतदन्यापोढव्यक्तिजातमन्तर्भाव्यैव तद्वतोत्पन्नस्याध्यवसायस्य सम्वेदनात् । चक्षुर्विज्ञानेन रूपमात्रं दृष्टं तद्बलोत्पन्नपृष्ठजेन विकल्पेन रूपगन्धरसस्पर्शसमुदायो घटो मया दृष्ट इत्यध्यवसीयते । अत्र विप्रतिपत्तौ प्रमाणव्यवहारोच्छेदः स्यात् ।

अनुमानपत्र---१५
सर्वज्ञमिति---२५
प्रत्यक्ष---४४
परार्थानुमान---५५